

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

***Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ***

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բադալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սպարասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տոնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyan,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

- Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիսիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ. բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Ղազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արքայը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոդյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Ղազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյունիսյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Ասրղիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Սոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խենճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիսնակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արքախանյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դաբաղյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագրական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անյոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ագուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պեյրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Մարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմչյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ՀԵՔԻԱԹԱՍԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐ ՕՐԵՐՈՒՄ

Նվարդ Վարդանյան*

Բանագիտական ժամանակակից հետազոտությունները փաստում են ողջ աշխարհում ավանդական բանասացության աստիճանական մարումը: Սակավաթիվ վայրերում, ուր այն դեռ կենդանի է, արդեն հանդես է գալիս որոշակի ժամանակակից յուրահատկություններով (Ճապոնիա, Հնդկաստան): Որոշ երկրներում (Գերմանիա, Անգլիա, ԱՄՆ) բանագետները փորձում են վերածնունդ տալ այս գեղեցիկ ավանդությանը. ի հայտ են գալիս վերածնված բանասացներ, կազմակերպվում են բանասացության փառատոներ և այլն:

Հայաստանյան իրականության մեջ թեև նույնպես բանասացությունն այլևս այնպիսի մասսայական քնույթ չի կրում, ինչպես նախորդ դարերում, սակայն այստեղ դեռ կան բանասացներ, որոնք իրենց ընտանիքներում, հատկապես մանուկների համար, շարունակում են կենդանի պահել բանասացությունը: Հոգվածում վերջին տասը տարիների ընթացքում կատարված հայ ժողովրդական հեքիաթների 125 նոր գրառումների ուսումնասիրությամբ փորձ է արվում պարզելու արդի հայ բանասացության յուրահատկությունները՝ բանասացների և նրանց ունկնդիրների ինքնության, ավանդական նյութի հանդեպ մերօրյա բանասացների մոտեցման առանձնահատկությունների և հարակից այլ հարցերի քննության ճանապարհով:

Բանալի քառեր. արդի բանասացություն, ժողովրդական հեքիաթներ, մերօրյա հայ հեքիաթասացներ, հեքիաթի ժամանակակից գրառումներ:

Մեր օրերում աշխարհը փոփոխվում է արընթաց տեմպերով. տեխնիկական նորարարություններ, որոնք օր-օրի ներգործում են հասարակական ավանդական հարաբերությունների վրա, համացանց, որը մշակույթների համահարթեցման է հանգեցնում, մարդկային առօրյա պարզ շփումը տեղափոխում վիրտուալ ոլորտ, ապրուստի հայթայթման և աշխատանքային աճի խելահեղ վազբ: Ինչ դեր ու տեղ ունի այս ամենի մեջ ավանդական այն գեղեցիկ սովորույթը, որն անվանում են բանասացություն, արդյո՞ք մարդիկ շարունակում են պատմել հնամենի, պապերից ժառանգված

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի գիտաշխատող, Երևանի պետական համալսարանի հայ բանասիրության ֆակուլտետի հայ գրականության ամբիոնի ասիստենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու:

բանահյուսությունը, որքանով է այսօր հեքիաթը՝ որպես վիպական բանահյուսության՝ մինչ օրս սիրված ու մարդուց անբաժան տեսակ, հնչում ժողովրդական բանասացների շուրթերից:

Դաշտային ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ավանդական բանասացությունը նոր ժամանակաշրջանում աստիճանաբար զիջում է իր դիրքերը, և դա զգալի է ոչ միայն Հայաստանում. այդ մասին են վկայում տարբեր ազգությունների բանագետների հետազոտությունները: Բանասացության դերի նվազումը մարդկանց կյանքում, որ 21-րդ դարում արդեն առավել քան ակնհայտ է դարձել, զգալի էր դեռևս 20-րդ դարում: Էստոնացի բանագետ Ռիստո Ֆարվը, որը բանահավաքչական արշավախմբի հետ 1998թ. Էստոնիայի Օրավա գյուղում գրանցել է 15 ավանդական հեքիաթ, նշում է, որ 20-րդ դարի վերջին տարիների համար դա արդեն բավական մեծ թիվ է¹: «Մենք գիտենք, թե ինչպիսի կյանքով է ապրում հեքիաթը ժամանակակից եվրոպական մշակույթում, — գրում է ուսումնասիրողը, — Սովորաբար մարդիկ կարողանում են բանավոր վերապատմել Գրիմ եղբայրների և Պիեթրոյի մոտ 20 հեքիաթ (փոքր ազգերի պարագայում ավելանում են նաև տեղական որոշ հայտնի գրողներ)»²:

Հարցի վերաբերյալ գիտական համապարփակ պատկերացում է տալիս «Ավանդական բանասացությունն այսօր. միջազգային նյութերի ժողովածու» (Նյու-Յորք, 1999, երկրորդ հրատ.՝ 2013) հաստատվոր հրատարակությունը, որի կազմողը և խմբագիրը՝ Մարգարետ Ռիդ ՄակԴոնալդը, լինելով բանագետ և բանասաց միաժամանակ, մեկ ծավալուն ժողովածուում հավաքել է աշխարհի տարբեր երկրների բանագետների հոդվածները՝ նվիրված բանասացության արդի խնդիրներին՝ նպատակ ունենալով գտնել այն հարցերի պատասխանները, որոնք այսօր հուզում են բոլոր բանագետներին, արդյո՞ք ավանդական բանասացությունը դեռ կենդանի է, թե՞ մահանում է կամ արդեն մահացել է: Հոդվածներից յուրաքանչյուրում հեղինակները փորձում են իրենց երկրի օրինակով պարզել այս հարցերի պատասխանները: Ուսումնասիրությունների արդյունքներն, իհարկե, միանշանակ չեն: Հնդկական բանահյուսությունն ուսումնասիրող Լի-Էլեն Մերվին, օրինակ, ուրախությամբ նշում է, որ հեքիաթները դեռ կենդանի են երեխաների համար՝ Հնդկաստանի միջին դասի ընտանիքների փակ դռների հետևում³: Ճապոնիայի օրինակը ևս լավատեսական է. «Մեր

1 Stü Järv Risto, Old Stories in Contemporary Times – A Collecting Experience in the Orava Village in Siberia. – Folklore: Electronic Journal of Folklore, 2000, vol. 13, pp. 37–65. <http://www.folklore.ee/folklore/vol13/orava.htm>, էջ 38:

2 Նույն տեղում, էջ 39:

3 Marvin Lee-Ellen, Storytelling in Middle-Class Indian Families. – Traditional Storytelling

օրերում, երբ ռոբոտները պատրաստում են մեքենաներ և համակարգչային խաղերը ծաղկում են ապրում, ավանդական բանասացների խոսքերը դեռևս լսելի են. նրանց խոսքերը հասնում են այն մարդկանց, որոնք ուզում են լսել դրանք», — նշում է հետազոտողը⁴:

Հոդվածների մեծ մասում, սակայն, ուսումնասիրողները փաստում են, որ բանասացությունը աստիճանաբար անհետանում է, և մարդիկ այլևս չեն կարողանում հիշել մանուկ հասակում տատերից ու պապերից լսած հեքիաթները: Ինչպես ցավով արձանագրում է խմբագրական առաջաբանում Մարգարետ Ռիդ ՄակԴոնալդը, ընտանիքներում և փոքր համայնքներում բանասացությունը աստիճանաբար նվազում է, «...գյուղի բանասացը, որն այնքան ցանկալի է մեր պատումի առասպելաբանության մեջ, հնարավոր է՝ անհետացել է գյուղի կյանքից»⁵:

Ժամանակակից գիտնականներից ոմանք, արձանագրելով հանդերձ ավանդական բանասացության անհետացումը, նկատում են, որ մարդիկ այնուամենայնիվ, այսօր էլ պատմում են պատմություններ, որոնք ավելի փաստագրական, լեզենդային բնույթ ունեն, ուր ավանդական ծավալուն պատումներն արդեն անհետանում են: Նոր բանահյուսության մեջ գերակշռում են պատմական կամ անձնական պատմությունները, քաղաքական մեկնաբանությունները և նմանատիպ բանահյուսական դրսևորումները⁶: Նոտր-Դամի համալսարանի պրոֆեսոր Դիարմուիդ Օ Գյոլլային առաջարկվում է ընդունել ավանդական բանասացության մահվան փաստը և հետաքրքրվել նոր բանասացությամբ: «Ի վերջո, — նշում է բանագետը, — ավանդույթը միշտ ապրում է և մեռնում, և ծնվում է նորը»⁷: Բանագետը արդի բանահյուսությունը համարում է մի հիբրիդ, որը թեև չի կարող բավարարել ավանդական բանահյուսությամբ հետաքրքրվողներին, սակայն մի նոր որակ է, որը ևս կարող է հետաքրքրություն ներկայացնել:

Ավանդական բանասացության նվազումը մտահոգում է աշխարհի տարբեր ծայրերում ապրող բանագետներին, և շատ երկրներում փորձ է

Today: An International Sourcebook, ed. by Margaret Read MacDonald, New York, 2013 (first published in 1999), pp. 102–105.

4 *Spagnoli Cathy*, Still Telling in Japan: Traditional Folk-telling. – Traditional Storytelling Today, p. 121.

5 Traditional Storytelling Today, p. XIII.

6 *Carol Birch and Heckler Melissa* (eds.), Who Says?: Essays on Pivotal Issues in Contemporary Storytelling. Atlanta GA: August House, 1996.

7 Interview with Diarmuid & Giollán at the 14th ISFNR Congress, 28 July, 2005, Tartu-Ave Tupits [121]. – Folklore: Electronic Journal of Folklore, 2008, vol. 39, pp. 125–126. <http://www.folklore.ee/folklore/vol39/discuss.pdf>.

արվում վերաձնունդ տալու ժողովրդական այս գեղեցիկ ավանդույթին: Մի շարք երկրներում (Գերմանիա, Անգլիա, ԱՄՆ) ի հայտ են գալիս վերաձնված բանասացներ, որոնք իրենց առջև խնդիր են դնում հոգ տանել ժողովրդական հեքիաթների մասին⁸: Միացյալ Նահանգներում Ազգային Բանասացության Ասոցիացիայի 5.000 անդամներ ներգրավված են այսօր բանասացության գործունեության մեջ և փորձում են կենդանի պահել բանասացությունը՝ դպրոցներում, պուրակներում, հիվանդանոցներում և այլուր⁹:

Միացյալ Նահանգներում կան շատ թափառող բանասացներ, որոնք գումար են վաստակում՝ շրջելով և պատմություններ պատմելով: Տարբեր ուսումնական հաստատություններում անցկացվում են բանասացության դասընթացներ, տպագրվում են գրքեր, որոնցում ներկայացվում են բանասացության հիմնական օրինաչափությունները, կազմակերպվում են բանասացության փառատոններ¹⁰: Նման միտում կա նաև Հայաստանում: Մասնավորապես Հովհաննես Թումանյանի թանգարանում կազմակերպվող ամենամյա հեքիաթասացության փառատոնները, որոնք կրում են «Երկնքից երեք խնձոր ընկավ» խորագիրը, հենց այս նպատակն են հետապնդում. մեծացնել հետաքրքրությունը մարդկային բանասացության նկատմամբ՝ այսպիսով վերստին կյանքի կոչելով այն:

Բանասացությունը վերաձնունդ տալու այսպիսի ջանքերն, իհարկե, ողջունելի են, սակայն դրանք բանահյուսությունը արհեստական միջավայրի մեջ են դնում. խաթարվում է բանահյուսության բնականոն զարգացումը՝ որպես ավանդաբար փոխանցվող հոգևոր ժառանգության:

Ինչպիսին է բանասացությունը Հայաստանում և ինչ տեղ է զբաղեցնում ավանդական հեքիաթը՝ մերօրյա բանասացների երկացանկերում. փորձենք պարզել հետագա շարադրանքում:

Հեքիաթասացությունը Հայաստանում: Թեև հայաստանյան իրականության մեջ ևս նկատելի է բանասացության նվազումը, սակայն այստեղ ժողովուրդը դեռ շարունակում է պատմել դարավոր, պապերից ժառանգած հեքիաթները: Անշուշտ բանասացությունը մեր օրերում զգալիորեն տարբերվում է ավանդականից. թեև հնում վարպետ բանասացների լսելու էր հավաքվում գյուղացիների հսկայական բազմություն, և բա-

8 *Wienker-Piepho Sabine* Märchen 2000, Taking Care of the Fairy Tale in Germany. – Traditional Storytelling Today, pp. 239–246.

9 Traditional Storytelling Today, p. XIII.

10 *Andersen Lene*, Nostalgia and authenticity in contemporary oral storytelling in Denmark. Elore (ISSN 1456–3010), vol. 18 – 2/2011. [http://www.elore.fi/arkisto/2_11/andersen.pdf], 13.

նասացությունը վեր էր ածվում ավանդական հայ մարդու ամենասիրելի ժամանցներից մեկի, ապա այսօր կարող ենք վստահաբար արձանագրել, որ հեքիաթասացությունը այլևս այդպիսի մասսայական բնույթ չի կրում և հասարակության կյանքում այդքան մեծ դեր չի կատարում: Նորագույն տեխնիկայով պայմանավորված՝ բազմազան ու մատչելի ժամանցի այլընտրանքային միջոցներն այսօր դուրս են մղել բանասացությունը՝ որպես ժամանցի մասսայական ավանդական տեսակ: Այսօր մարդիկ ավանդական հեքիաթասացության մասին պատմում են որպես հեռավոր հիշողության, որ բնորոշ է «հին ժամանակներին» և «առաջվա մարդկանց»: Հեքիաթասացության մասին հուշերն այսօր նույնիսկ մոտք են գործում հրաշապատում հեքիաթի հյուսվածքներ՝ ներկայացվելով որպես *հեքիաթային ժամանակների իրականություն*: Բնորոշ է մեր ժամանակներում գրառված մի հրաշապատում հեքիաթ՝ «Կախարդը», ուր ավանդական հեքիաթասացության նկարագիրը ի հայտ է գալիս վիշապամարտի արխայիկ մի սյուժետում. երիտասարդները պարբերաբար հավաքվում են հեքիաթ լսելու կույր ամուսինների տանը, որոնց դստերը կախարդ-վիշապը օձ էր դարձրել¹¹:

Ասվածն ամենևին չի նշանակում, թե մեր օրերում այլևս չկան բանասացներ և բանասացություն: Պարզապես բանահյուսությունն այսօր շարունակում է կենցաղավարել՝ արդեն ավելի նեղ մասշտաբներով: Այսօր ժողովրդական հեքիաթները պատմվում են ընտանեկան նեղ միջավայրում, ուր պապիկների և տատիկների ունկնդիրները հիմնականում մանկահասակ թոռներն են: Ու թեև գյուղական համայնքներում ևս այսօր մարդիկ նպատակադրված չեն գնում հեքիաթասացների տուն՝ հեքիաթ լսելու, սակայն հեքիաթները շարունակում են հնչել մասնավոր ընկերական, բարեկամական հանդիպումների, զրույցների ժամանակ՝ խոսքի բերումով:

Խնդրի վերաբերյալ առավել հստակ եզրահանգումներ կատարելու նպատակով հավաքել ենք վերջին տասը տարիների ընթացքում Հայաստանի տարբեր ազգագրական շրջաններից գրառված ժողովրդական հեքիաթներ, որոնց մի մասը մեր անձնական գրառումներն են, մի մասը գրառված են այլ բանագետների և բանահավաքների կողմից¹²: Հավաք-

11 Գրառվել է 2011թ. Ասկերանի շրջանի Բաղարա (Պատարա) գյուղում Ադամյան Լաուրայից, գրառող՝ Հակոբյան Դիանա:

12 Հեքիաթների՝ մեր անձնական գրառումները կատարվել են 2005թ.-ից՝ Տավուշի, Կոտայքի մարզերից և Երևանից: Տավուշի Դիլիջան քաղաքի գրառումների մեծ մասը կատարել ենք բանագետ Եվա Զաքարյանի հետ միասին՝ 2005–2013թթ. ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ բանահավաքական գործողությունների ընթացքում: Որոշ գրառումներ կատարվել են 2013–14թթ. երեք հոգուց կազմված մեր բանահավաքական արշավախմբի կողմից (Նվ. Վարդանյան, Ալ. Սեմիրջյան, Նար. Վարդանյան)՝ Շիրակի,

ված հեքիաթների ընդհանուր քանակը 125-ն է: Հեքիաթների մեծ մասը գրառված են Տավուշի, Կոտայքի, Շիրակի մարզերից: Առանձին հեքիաթներ գրառված են նաև Արարատի, Արմավիրի, Արագածոտնի, Լոռու, Գեղարքունիքի մարզերից և Արցախից:

Հավաքված նյութն, իհարկե, բազմակողմանի ուսումնասիրման տեղիք է տալիս, սակայն այս հոդվածի շրջանակներում կկործենք պարզել, թե ովքեր են մերօրյա հայ հեքիաթասացները և ինչ յուրահատկություններ է հանդես բերում մերօրյա հեքիաթասացությունը:

Մերօրյա հայ հեքիաթասացները: Լավ բանասաց գտնելն այսօր հեշտ չէ, բայց և անհնար էլ չէ: Դրա վկայությունն է հեքիաթների՝ մեր ժամանակների համար բավական մեծ թիվ կազմող ցանկը, որը և ծառայելու է մեզ որպես ուսումնասիրման նյութ: Անշուշտ ոչ բոլոր հեքիաթ պատմողներին կարող ենք լավ բանասաց համարել: Կան շատ հեքիաթներ, որոնց պատմողը իմացել է միայն այդ մի պատումը, այն էլ՝ պատահական լսած և մտապահած: Սակայն կան բանասացներ, և դրանք քիչ չեն, որ պատմել են հինգ և ավելի, նույնիսկ՝ մինչև տասներեք հեքիաթ: Նման դեպքերում մենք սովորաբար գործ ունենք բուն իմաստով ավանդական հեքիաթասացի հետ, որը իր հեքիաթները ժառանգել է անմիջականորեն մի աղբյուրից. հիմնականում այդ աղբյուրը սեփական տոհմի նախնիներն են՝ տատերն ու պապերը: Այսպիսի բանասացները սովորաբար նյութը պատմում են սիրով և նրանց հարկ չկա երկար համոզել, որպեսզի սկսեն հեքիաթ պատմել: Ավելին, գրեթե բոլոր լավ հեքիաթասացները ինչ-որ թաքուն հպարտություն են զգում, որ իրենք տիրապետում են իրենց պապերից լսած այնպիսի հեքիաթների, որոնք ոչ մի տեղ գրված չեն, և միայն իրենք գիտեն: Այս գիտակցությամբ ժողովրդական հեքիաթները ավելի են արժևորվում բանասացների կողմից և դրանք դարձնում ընտանեկան, տոհմական ժառանգություն, որոնք անպայմանորեն ուզում են ժառանգել նաև իրենց զավակներին ու թոռներին:

Ուսումնասիրվող 125 հեքիաթները պատմել են 39 բանասացներ, որոնցից 16-ը արական, 23-ը՝ իգական սեռի են: Կին հեքիաթասացները պատմել են ընդհանուր առմամբ 79 հեքիաթ, տղամարդիկ՝ 46: Դատելով քանակական տվյալներից, այսօր հեքիաթներ առավելապես պատմում են կանայք:

Կոտայքի և Տավուշի մարզերում «Արդի հայ հեքիաթի հիմնախնդիրները» հետազոտական թեմայի շրջանակներում: Զգալի քանակ են կազմում նաև բանասիրական ֆակուլտետի ուսանողների կատարած գրառումները (2006–2013 թթ.), որոնք հիմնականում հեքիաթները գրանցել են իրենց ազգականներից՝ տատիկներից ու պապիկներից: Հեքիաթների բնագրերը, բացառությամբ Եվա Զաքարյանի անձնական գրառումների, գտնվում են Նվարդ Վարդանյանի անձնական արխիվում:

Նման երևույթ նկատվում է նաև այլ երկրներում: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ եթե վաղ գրառումներում գերակշռում են տղամարդ բանասացների պատումները, ապա 20-րդ դարում կին հեքիաթասացները քանակով զգալիորեն գերազանցում են տղամարդկանց¹³: Էստոնացի բանագետ Ռիստո Ջարվը դա բացատրում է նրանով, որ հետզհետե հեքիաթը դառնում է մանկական լսարանի սեփականությունը, հետևապես և կանայք ավելի շատ են հեքիաթներ կարդում¹⁴:

Այսուհանդերձ, հավաքված հայկական հեքիաթները ցույց են տալիս, որ մերօրյա հայ հեքիաթասացներից լավագույնների մեջ կանայք և տղամարդիկ չեն զիջում իրար: Տղամարդկանց մեջ կան հիանալի հեքիաթացանկերի տիրապետողներ, որոնց պատումներն իրենց արվեստով ու բովանդակությամբ կարող են իսկապես դասական նմուշներ համարվել: Նմանապես լավագույն կին բանասացների դեպքում:

Ինչպես միշտ, այսօր էլ հեքիաթասացները, չնչին բացառությամբ, ավագ սերնդի ներկայացուցիչներ են: Ուսումնասիրվող հեքիաթներից միայն մեկի բանասացն է տասնյոթ տարեկան աղջիկ: Մյուս հեքիաթասացները 60–90 տարեկան մարդիկ են, որոնց գերակշիռ մասն ապրում են գյուղական միջավայրում, ունեն միջնակարգ կրթություն: Բանասացների մի մասը բնիկ արևելահայեր են՝ տեղական դարավոր բանավոր ավանդության կրողներ և փոխանցողներ, կան նաև արևմտահայ (Մուշ, Սասուն, Էրզրում, Սարիղամիշ) և պարսկահայ (Խոյ, Մակու) գաղթականների սերունդներ, որոնք շարունակում են պատմել պապերի՝ բնօրրանից բերած և իրենց ժառանգած հեքիաթները:

Անշուշտ արդի հեքիաթասացության պատկերն ամբողջացնելու համար կարևոր է պարզել, թե ովքեր են մերօրյա հայ հեքիաթասացները, ինչ հեքիաթացանկերի են տիրապետում, ինչպես են վերաբերում հեքիաթին և մի շարք այլ հարցեր, որոնց մասին մեր պատկերացումները հստակեցնելու նպատակով համառոտակի անդրադառնանք լավագույն հեքիաթասացներից մի քանիսին:

Բանասացներից ամենատարեցը դիլիջանցի 92-ամյա Մուրադ Հարությունյանն էր (ծնվ. 1921 թ): Դիլիջանի Շամախյան թաղամասում¹⁵ պա-

13 *Holbek Bengt*, Interpretation of Fairy Tales. Danish Folklore in a European Perspective (FF Communications 239). 1987, Helsinki, pp. 154–155; *Järv Risto*, The Gender of the Heroes, Storytellers and Collectors of Estonian Fairy Tales. – Folklore: Electronic Journal of Folklore, 2005, vol. 29, p. 50. <http://www.folklore.ee/folklore/vol29/gender.pdf>

14 *Järv Risto*, The Gender of the Heroes, Storytellers and Collectors of Estonian Fairy Tales, p. 50.

15 Դիլիջանի Շամախյան թաղամասը նախկինում եղել է գյուղ և կոչվել է Պողոսքի-

տերազմի վետերան Մուրադ պապին բոլորը գիտեին՝ որպես լավ «հեքիաթ ասողի» և հարսանիքների ժամանակ ծիսական երգեր երգողի: Մեծ գերդաստանի այս նահապետը գիտեր բավական հին, երկարաշունչ հեքիաթներ (ընդհանուր առմամբ նա պատմեց տասնմեկ հեքիաթ՝ հինգը հրաշապատում, վեցը՝ իրապատում), որոնք պատմում էր բարձր, խրոխտ ձայնով, շեշտադրելով իր յուրաքանչյուր խոսքը, ձայնի՝ բավական խիստ հնչերանգով: Իր պատմած նյութի հանդեպ բավական զգույշ էր և աշխատում էր բաց չթողնել ոչ մի մանրուք: Եթե որևէ բան մոռանում էր, կանգ էր առնում ու աշխատում հիշել ճիշտ այնպես, ինչպես լսել էր: Մ. Հարությունյանը մի զարմանալի հմտությամբ կարողանում էր միահյուսել իր պատմած հեքիաթները՝ նախորդ օրվա պատմած հեքիաթի հերոսներին հանկարծ հիշատակելով մեկ այլ հեքիաթում և դարձնելով գործող անձինք: Սա իսկապես շատ հետաքրքիր հնարք էր, որին կարող է տիրապետել միայն վարպետ բանասացը:

Ասացողական արվեստի տեսակետից բանասացների մեջ առանձնանում է դիլիջանցի Արեվյան Հակոբը (ծնվ. 1938 թ.), որի հայրը՝ Ոսկանը, գաղթել էր Արևմտյան Հայաստանի Շապին-Գարահիսար քաղաքից, և որից էլ նա լսել էր իր պատմած հեքիաթները: Այս բանասացը տիրապետում էր չափազանց հարուստ ավանդական հեքիաթների (ընդհանուր առմամբ պատմել է տասը հեքիաթ՝ երկու հրաշապատում և ութ իրապատում), ասացողական օժտվածություն և հումորի անսպառ զգացում ունեյր, որի շնորհիվ ունկնդրին պահում էր լարված ուշադրությամբ և պատումի ընթացքը վերածում էր մի իսկական թատերական ներկայացման՝ հարկ եղած դեպքում ակտիվորեն մասնակցելով նաև զվարթ դիմախաղով: Արեվյան Հակոբի պատմած հեքիաթները առանձնանում են և՛ ասացողական արվեստով, ավանդական բանաձևերի հազվագյուտ կիրառություններով, և՛ յուրահատուկ բովանդակությամբ:

Ինքնատիպ բանասաց էր նաև դիլիջանցի Դավթյան Թերեզան (ծնվ. 1935 թ.): Ի բնե լինելով կենսախինդ, ասող-խոսող կին՝ նա հեքիաթները դարձրել էր իր կյանքի մի մասը: Այս հեքիաթասացը չէր վախենում նաև փոփոխություններ մտցնել իր լսած հեքիաթներում, երբ մի բան մոռանում էր, անմիջապես դրա փոխարեն մեկ այլ տարբերակ էր մտածում: Իր ասելով՝ նա երկարացնում էր հեքիաթները, նոր մանրամասներ ավելացնում:

լիսա: Չնայած որ հետագայում այն միացել է Դիլիջան քաղաքին՝ որպես առանձին թաղամաս, սակայն այսօր էլ տեղի բնակչությունը և միջավայրը տիպիկ գյուղական է, ուր դեռ կարելի է հանդիպել ավանդական լավ բանասացներին:

Թերեզա Դավթյան հեքիաթասացը յուրօրինակ էր նաև մեկ այլ առումով. նրա պատմած ինը հեքիաթներից վեցը նա լսել էր մորից կամ համագյուղացիներից. մնացածը, ինչպես խոստովանեց, կարդացել էր: Սակայն միայն իրեն հատուկ ասացողական արվեստի և պատմելաոճի շնորհիվ ստեղծել էր հեքիաթների նոր և յուրօրինակ տարբերակներ:

Մերօրյա հեքիաթասացներին բնութագրելու առումով ուշագրավ են բանասացների բանահավաք-թոռնիկների դիտարկումները: Մանկուց բազում անգամներ լսած լինելով հեքիաթները՝ բանահավաքները ուշագրավ նկատառումներ են կատարում հեքիաթասաց ազգականների վերաբերյալ:

Էջմիածնի Շահումյան գյուղում ապրող հեքիաթասաց Թերեզա Սարգսյանի (ծնվ. 1927 թ.) եղբոր թոռնուհին՝ Հասմիկ Սարգսյանը, որը 2007 թ. ութսունամյա տատից գրի է առել տասը ավանդական հեքիաթներ (մեկ հրաշապատում, ինը իրապատում), նշում է, որ տատիկը հիմա էլ միշտ պատմում է այդ հեքիաթները: Հեքիաթները բազմիցս լսելով՝ բոլորն ընտանիքում լավ հիշում են: Բանահավաքը նշում է նաև, որ տատը «հեքիաթները երբեք չի փոխում, ամեն անգամ նույնությամբ է պատմում և թեև հիմնականում տան երեխաներին է պատմում, բայց «պատմելիս պարտադրողական տոն կա, որ բոլորը լսեն», — նշում է բանահավաքը:

Հեքիաթասացների մեջ ամենից հարուստ հեքիաթացանկով առանձնանում է Շիրակի մարզի Մուսայելյան գյուղում բնակվող Վերգինե Կարապետյանը (ծնվ. 1940 թ.), որը ժողովրդի մեջ հայտնի է ոչ միայն որպես լավ հեքիաթասաց, այլև ժողովրդական բժիշկ (պապերից սովորած աղոթքներով, մաղ զցելով բուժում է մարդկանց): Վերջինիս թոռնուհին՝ Ստեփանյան Աննան, 2010 թ. գրի է առել տասներեք հեքիաթ (հինգը՝ հրաշապատում, ութը՝ իրապատում)՝ բոլորը հայկական ավանդական հեքիաթացանկին բնորոշ և վաղնշական շերտերով հարուստ: Հեքիաթները հատկապես հարուստ են հազվագյուտ ավանդական բանաձևերով: Բանասացը իր պատմած հեքիաթները լսել է հայրական տատից՝ Վարդեր Կարապետյանից, որը գաղթել է Արևմտյան Հայաստանի Սարիղամիշ գյուղից: Բանահավաքը հավաստիացնում է, որ տատի հեքիաթները շարունակում է պատմել նաև իր մայրը:

Այսպիսով, ամփոփելով ասվածը, փորձենք հետևություններ անել:

Ինչպես տեսնում ենք, ի տարբերություն շատ երկրների, Հայաստանում այսօր դեռ կան լավ հեքիաթասացներ, որոնք շարունակում են կրել և փոխանցել ավանդական նյութը: Վերջին տասը տարիների ընթացքում դաշտային գրառումների հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ թեև

բանասացությունը՝ իր ավանդական դրսևորմամբ, մեր օրերում այլևս չի հանդիպում, սակայն ընտանեկան նեղ միջավայրում ժողովրդական հեքիաթներն այսօր էլ շարունակում են պատմվել: Բանասացների լսարանն այսօր մեծ մասամբ սահմանափակվում է մանկահասակ ունկնդիրներով (տատի և թոռների նեղ-ընտանեկան միջավայրում), սակավ դեպքում, երբ բանասացությամբ է համեմվում հյուրընկալության շրջանակներում ծավալվող խոսքուգրույցը, բանասացի ունկնդիր-լսարանը կազմված է լինում նաև մեծահասակ ունկնդիրներից:

Այսքանով հանդերձ, միանշանակ կանխատեսել, թե ինչպիսին է հեքիաթասացության ապագան և դեռ որքան կշարունակի ապրել ավանդական բանահյուսական նյութը, դժվարանում ենք: Արդյո՞ք տարեցներին ունկնդիր երիտասարդ կամ մանուկ սերնդի մեջ կլինեն այնպիսիք, որ հետագայում էլ կապրեցնեն ժողովրդական հեքիաթները՝ դառնալով ավանդական նյութի փոխանցողներ: Փաստն այն է, որ մեր ճանաչած վարպետ բանասացներից ոչ բոլորի սերունդներն են, որ շարունակում են պատմել իրենց ավանդված հեքիաթները:

ПОВЕСТВОВАНИЕ СКАЗОК В НАШИ ДНИ

Нвард Варданян

Резюме

В наши дни народное повествование постепенно исчезает не только в Армении, но и во всем мире. Фольклористы разных стран в своих исследованиях подтверждают исчезновение традиционного фольклорного повествования. Традиционные фольклорные сюжеты пока живы в очень немногих странах (Япония, Индия). В некоторых местах (Германия, Англия, США) фольклористы пытаются возродить эту красивую традицию, появляются возродившиеся сказители, организуются фестивали повествования фольклора и т. д.

В Армении народное сказание тоже постепенно исчезает и уже не имеет такого масштабного характера, как в предыдущих веках. Несмотря на это, изучение 125 новых записей армянской народной сказки, сделанных за последнее десятилетие в Армении, показывает, что здесь пока существуют народные сказители, которые продолжают рассказывать традиционные сказки в своих семьях, особенно для детей. Современные сказители сказок в основном представители старшего поколения, преимущественно женщины.

Ключевые слова: современное фольклорное повествование, народные сказки, сказители сказок наших дней, современные записи сказок.

FAIRY TALE NARRATION TODAY

Nvard Vardanyan

Summary

Nowadays, folklore storytelling gradually decreases not just in Armenia, but in the whole world. Folklorists in various countries document the death of traditional folklore storytelling in their studies. Traditional folklore plots are still alive in very few countries (Japan, India). In some places (Germany, England, USA), the folklorists are trying to resurrect this beautiful tradition, new narrators appear, folklore storytelling festivals are organized, etc.

In Armenia, folklore storytelling is also decreasing and is not as popular as it used to be in previous centuries. Yet the study of 125 new recordings of Armenian folk fairy tales made during last decade demonstrates that there are expert storytellers also today, who continue telling traditional fairy tales in their families, especially for children. Contemporary fairy tale narrators are generally representatives of the older generation and are predominantly women.

Keywords: contemporary folk storytelling, folk fairy tales, present-day Armenian fairy tale narrators, fairy tale modern recordings.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱՀ	— Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ	— Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ	— Գարեգին սարկաւազ Հովսէփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից
ԳՍ	— Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ	— Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիւսութեան
ԷԱԺ	— Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ	— Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ	— Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ	— Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ	— Հին աւանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ	— Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ	— Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ	— Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ	— Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ	— Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ	— Վկայություն
ՔՀ	— «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ	— Мифы народов мира
СЭ	— Советская этнография
СПГУ	— Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ	— Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14.	The types of money and their ritual significance
<i>Armine Zohrabyan</i>	156
15.	Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets
<i>Lilia Avanesyan</i>	168
16.	Necklaces with dragon symbols
<i>Astghik Israelian</i>	179
17.	On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships
<i>Lianna Gevorgyan</i>	193

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18.	Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia)
<i>Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan</i>	206
19.	The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks
<i>Ester Khemchyan</i>	217
20.	The soul outside of the body in Armenian tales of magic
<i>Tamar Hayrapetyan</i>	231
21.	The Hisnakats (Forty days) feast epiphany
<i>Hasmik Abrahamyan</i>	243
22.	On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield
<i>Artak Dabaghyan</i>	255
23.	Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant
<i>Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjiyan</i>	263
24.	Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed
<i>Smbat Hakobyan</i>	269
25.	Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research)
<i>Sose Grigoryan</i>	279

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26.	Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats
<i>Arsen Bobokhyan</i>	290
27.	Sacred objects from medieval Sagmosavank
<i>Ashot Manucharyan</i>	302
28.	Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region
<i>Hagop Tcholakian</i>	313

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458